मातृशिशु स्वास्थ्य स्याहारको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन

प्रस्तुतकर्ता

सुन्दिरा चौधरी
परिक्षा रोल नं: २१८०१२७/२०७६
त्रि.वि द.नं.: ९-२-२१८-४३८-२०१२

त्रिभूवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्ष स्वास्थ्य शिक्षा
विषयको कोड नं ५९८ को आंशिक पाठ्यभार पुरा गर्न तयार पारिएको
शोधपत्र

त्रिभूवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र संकाय
जनता बहुमुखी क्याम्पस
स्वास्थ्य शिक्षा विभाग

इटहरी, सुनसरी
२०८०

घोषणा पत्र

प्रस्तुत समुदायका **मातृशिशु स्वास्थ्य स्याहारको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन** शीर्षकको शोध पत्र मेरो आफ्नै प्रयास र सहभागितामा तयार पारिएको हो । यसमा संलग्न गरिएका तथ्याङ्कहरु यथार्थ र वास्तविक छन् । यो शोधपत्र मार्फत कोही र कसैमाथि पर्न जाने असरको जिम्मेवारी म स्वयम् हुने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछु ।

शोधार्थी

सुन्दिरा चौधरी

जनता बहुमुखी क्याम्पस

Janta Multiple Campus

इटहरी, सुनसरी, नेपाल

Itahari, Sunsari, Nepal

☎०२५-५८१३००

FAX: ०२५-५८००६४

स्थापित : २०४५

Estd.2045

(त्रिभुवन विश्वविद्यालय व्यवस्थापन, मानविकी तथा शिक्षाशास्त्र सङ्काय सम्बन्धन प्राप्त)

विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट गुणस्तर प्रत्यायनकृत (वि.सं.२०७५)

(Accredited by University Grants Commission (UGC) Nepal (2018 A.D.)

प.सं.

Ref:

मिति– ……….

सिफारीस पत्र

उपरोक्त सम्बन्धमा यस क्याम्पसको शिक्षाशास्त्र संकाय , स्नातकोत्तर तह (M.Ed)स्वास्थ्य शिक्षा विभाग (H.Ed.) का बिद्यार्थी **सुन्दिरा चौधरीले मातृशिशु स्वास्थ्य स्याहारको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन** शिर्षकको शोधकार्य मेरो प्रत्यक्ष निर्देशन र परिवेक्षणमा गर्नु भएको र निजको शोध लेखनबाट म सन्तुष्ट रहेकोले उक्त शोधपत्र वाह्य मुल्याङकनका लागी सिफारीस गर्दछु ।

……………………………

स.प्रा. श्री बीरेन्द्र कार्की

आन्तरिक सुपरिवेक्षक

स्वास्थ्य शिक्षा विभाग

जनता बहुमुखी क्याम्पस

इटहरी,सुनसरी

जनता बहुमुखी क्याम्पस
Janta Multiple Campus
इटहरी, सुनसरी, नेपाल
Itahari, Sunsari, Nepal
☎०२५-५८१३००
FAX: ०२५-५८००६४
स्थापित : २०४५
Estd.2045
(त्रिभुवन विश्वविद्यालय व्यवस्थापन, मानविकी तथा शिक्षाशास्त्र सङ्काय सम्बन्धन प्राप्त)
विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट गुणस्तर प्रत्यायनकृत (वि.सं.२०७५)
(Accredited by University Grants Commission (UGC) Nepal (2018 A.D.)

प.सं.
Ref:

मिति– ....

स्वीकृति पत्र

उपरोक्त सम्बन्धमा यस जनता बहुमुखी क्याम्पसको शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोक्तर तह (M.Ed) स्वास्थ्य शिक्षा बिभाग (H.Ed) का बिद्यार्थी **सुन्दिरा चौधरीले मातृशिशु स्वास्थ्य स्याहारको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन** शीर्षकको शोध पत्र शोध निर्देशक तथा सुपरीवेक्षकबाट वाह्य मुल्याङकनका लागी सिफारीस भई आएको हुँदा निजको शोधपत्र आबश्यक मुल्याङकन गरी स्वीकृत गरीएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. सह.प्रा. संजीव कुमार यादव, ...

(स्वास्थ्य शिक्षा विभाग(विभागीय प्रमुख)

जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी, सुनसरी

२. सह.प्रा. बीरेन्द्र कार्की ....

स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा विभाग (आन्तरिक सुपरिवेक्षक)

जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी, सुनसरी

३.. (बाह्य परीक्षक) ....

मितिः..............................

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत समुदायको **मातृशिशु स्वास्थ्य स्याहारको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्वास्थ्य शिक्षा स्नातकोत्तर द्वितीय वर्षको अनिवार्य विषय कोड नम्बर ५९८ को आवश्यकता पूरा गर्नको लागि तयार पारिएको हो । अध्ययन अनुसन्धान कार्य एउटा जटिल प्रक्रिया भएकोले सल्लाह बिना यसलाई सम्पन्न गर्न सकिँदैन । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य आदरणीय गुरु स्वास्थ्य शिक्षा विभाग सहप्राध्यापक बिरेन्द्र कार्की ज्युको सल्लाह निर्देशनमा तयार गरेको हुँदा कार्यव्यस्तताको पर्वाह नगरी उहाँले मेरो लेखन कार्यमा निरन्तर सल्लाह सुझाब दिनु भएकाले उहाँप्रति श्रद्धापूर्वक आभार व्यक्त गर्दछु ।

त्यसैगरी शोधकार्यका लागि आदरणीय गुरु सँजिव कुमार यादव ज्यु प्रति पनि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यस तथ्यांक संकलनमा सहयोग गरिदिनुहुने यस समुदायका अध्यक्ष लेखनाथ बास्तोला ज्यू साथै यस समुदायमा रहेका सामाजिक कार्यकर्ताहरू, समुदायका मानिसहरु साथै मेरो परिवारका सदस्यहरु र प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा पनि सहयोग गरिदिनुहुने अन्य साथीहरुलाई पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

....

सुन्दिरा चौधरी

सारसङ्क्षेप

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षशास्त्र सँकाय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्ष स्वास्थ्य शिक्षाविषयको कोड नं ५९८ को आंशिक पाठ्यभार पुरा गर्न का लागि शोधपत्र तयार पारिएको छ । यस शोधपत्रको शिर्षक **मातृशिशु स्वास्थ्य स्याहारको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन** रहेको छ । यस शिर्षकमा अध्ययन गर्नु पर्ने उदेश्यहरुमा मातृशिशु स्वास्थ्य ज्ञानको पहिचान गर्नु, मातृशिशु स्वास्थ्य सम्बन्धि अभ्यासको पहिचान गर्नु रहेको छ ।

यो अध्ययन वर्णनात्मक विधिमा हुनुको साथै अध्ययन नमुनाको रुपमा रामधुनी न.पा वडा नं ०५ लाइलिइएको छ । यस अध्ययनको लागि उदेश्यमूलक नमूना छनोट विधि अपनाइ उक्त वडामा बसोवास गर्ने ३२० घरधुरी मध्ये ५० प्रतिशत अर्थात १६० घरधुरीका बच्चा जन्माइसकेका महिलाहरुलाइ यस अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । यस अध्ययनलाइ सत्य तथ्य जानकारी प्राप्त गर्नका लागि प्रश्नावली तयार पारी अन्तरवार्ता विधि अपनाइ सम्बन्धित क्षेत्रमा गइ प्रत्यक्ष भेटघाट गरी आवस्यक जानकारी सँकलन गरीएको छ । सँकलित जानकारी वा तथ्याँकहरुलाइ तालीकाको माध्यमबाट ब्याख्या तथा विश्लेषण गरीएको छ । अन्तरवार्ता बाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण पश्चात अध्ययन समुदायका उत्तरदाताहरुले प्राप्त गर्ने स्वास्थ्य सेवा सुविधा पर्याप्त भएतापनी दक्ष जनशक्तिको अभाव, स्रोत र साधनको कमी लगायत चेतनाको कमी जस्ता कारणहरुले गर्दा यस समुदायका मानिसहरु कतिपय सेवा सुविधाहरुबाट वञ्चित भएका छन् । यस अध्ययनको आधारमा प्राप्त भएको जानकारी अनुसार उनिहरुले प्राप्त गर्दै आएको स्वास्थ्य सेवा र सुविधाले उनिहरुको मातृशिशु स्वास्थ्यको अवस्था पूर्ण रुपमा नभएपनी केहि हदसम्म सन्तोषजनक नै रहेको पाइयो ।

कानुनी रुपमा विवाहको उमेर २० वर्ष पुरा भएपछी भनिएतापनी अझैपनी २० वर्ष नपुगिनै विवाह गर्ने गरेको पाइएको छ ।त्यसैगरी गर्भवती अवस्थामा टि.टि खोपको मात्रा पनि पुरा नगरेको पाइयो । नेपाल सरकारले बालबालीकाको लागि १२ प्रकारको सरुवा रोग विरुद्द निशुल्क खोप सञ्चालन गरेपनी कतिपय चेतनाको कमी र वेवास्ताको कारणले गर्दा ति खोपहरु नलिएको र लिएपनी सम्पूर्ण खोपहरुको मात्रा पुरा नगरेको पाइयो ।

घरमा वा असुरक्षित तरिकाले सुत्केरी गराउँदा आमा र बच्चा दुवैको स्वास्थ्य अवस्था गम्भिर हुनसक्छ । यसो हुँदाहुँदैपनि यस अध्ययन क्षेत्रका ३७.५ प्रतिशत महिलाहरुले घरमै वच्चा जन्माएको पाइयो ।

यस अध्ययन समुदायका मानिसहरु अझैपनी आँफु र आफ्नो बच्चा बिरामी पर्दा सर्वप्रथम धामी झाँकीकोमा जानेको सँख्या उच्च रहेको पाइएको छ । सुत्केरी अवस्थामा परिवार तथा श्रिमानको सहयोग भने तुलनात्मक रुपमा बढी महिलाहरुले पाएको पाइयो । सन्तानको रोजाइ सम्बन्धि अध्ययन गर्दा धेरै जनाले छोरा र छोरी दुवैको चाहाना गरेको पाइयो । गर्भवती र सुत्केरी अवस्थामा अरुबेला भन्दा थप पौष्टिक आहार लिनेको सँख्या बढि रहेको पाइयो ।मातृशिशु स्याहारको लागि बच्चा जन्मेको ४५ दिनभित्र परिवार नियोजनका अस्थाइ साधनको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । जसमा ६० प्रतिशत महिलाले परिवार नियोजनका अस्थाइ साधनको प्रयोग गरेको पाइयो । बच्चा जन्मिसकेपछी नाल काट्न धेरैले नयाँ ब्लेडको प्रयोग गरेको पाइयो ।

माथि प्रस्तुत समस्याको समाधानको लागि यस अध्ययन समुहका उत्तरदाताहरुले २० वर्षको उमेर पुगेपछी मात्र विवाह र गर्भधारण गर्नुपर्ने, गर्भावस्थामा कम्तिमा ४ पटक गर्भ परिक्षण गर्नुपर्ने, गर्भवती महिलाले टि.टि खोप लगायत पर्याप्त पौष्टिक तत्व प्राप्त गर्ने खानेकुरा खानुपर्ने , बच्चा जन्माउन सबैले स्वास्थ्य सँस्था नै जानुपर्ने, घरमा वच्चा जन्माउँदा सुत्केरी बाकसको प्रयोग सबैले गर्नुपर्ने, नाल काट्न नयाँ ब्लेडको प्रयोग गर्नुपर्ने, बच्चा जन्मीएको १ घण्टाभित्र सबैले विगौती दुध खुवाउनु पर्ने र बच्चाहरुलाइ सरुवा रोगहरु विरुद्द दिइने १२ वटै खोपको मात्रापुरा गर्नु पर्ने जस्ता कुराहरु देखियो ।

विषयसूची

शिर्षक

घोषणा पत्र

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

सारसंक्षेप

विषयसुची

तालिका सूची

चित्र सुची

संक्षिप्त शब्दावली

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी १

१.२ समस्याको कथन ३

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ५

१.४ अध्ययनको उपदेयता ५

१.५ अध्ययनको सिमांकन ६

१.६ अध्ययनमा प्रयोग भएका प्राविधिक शब्दको परिभाषा ७

परिच्छेद दुइ : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन ८

२.२ संज्ञानात्मक साहित्यको पुनरावलोकन १०

२.३ पूर्व साहित्यको अध्ययनको प्रयोग १०

२.४ धारणात्मक संरचना ११

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा र विधि	१३
३.२ जनसंख्या नमुना छनोट प्रक्रिया	१३
३.३ अध्ययन क्षेत्र	१३
३.४ तथ्याङ्कको स्रोत र साधनहरु	१४
३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया	१४
३.६ तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण	१४

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको नतिजाको व्याख्या र विश्लेषण

४.१.१ वैवाहिक उमेर सम्बन्धी विवरण	१५
४.१.२ पहिलो गर्भधारणको उमेर सम्बन्धी विवरण	१६
४.१.३ गर्भवती जाँच सम्बन्धी विवरण	१७
४.१.४ टि.टी खोपको प्रयोग सम्बन्धि विवरण	१८
४.१.५ गर्भवती अवस्थामा पौष्टिक खाना सम्बन्धि विवरण	१९
४.१.६ बच्चा जन्माइसकेपछी आउने समस्या सम्बन्धी विवरण	२०
४.१.७ वच्चा जन्माउने स्थान सम्बन्धी विवरण	२०
४.१.८ बच्चा जन्माउँदा सुत्केरी बाकसको प्रयोग सम्बन्धी विवरण	२१
४.१.९ नाल काट्न प्रयोग गरिने साधनको प्रयोग सम्बन्धी विवरण	२२
४.१.१० विगौती दुध ख्वाउने सम्बन्धी विवरण	२३
४.१.११ स्तनपान गराउने समय सम्बन्धी विवरण	२३
४.१.१२ बच्चाको खोपको प्रयोग सम्बन्धी विवरण	२४
४.१.१३ परिवार नियोजनको साधनहरुको प्रयोग सम्बन्धी विवरण	२५
४.१.१४ बच्चाको थप खानेकुरा सम्बन्धी विवरण	२६
४.१.१५ गर्भवती अवस्थामा परिवारको सहयोग सम्बन्धी विवरण	२७
४.१.१६ बच्चा जन्मीसकेपछी गर्ने काम सम्बन्धी विवरण	२७
४.१.१७ सन्तानको रोजाइ सम्बन्धी विवरण	२८
४.१.१८ उपचार पद्दती छनोट सम्बन्धी विवरण	२९

४.१.१९ स्थानिय निकायबाट प्राप्त सहयोग सम्बन्धी विवरण ३०

४.१.२० कोभिडको समयमा स्वास्थ्य सेवा समस्या सम्बन्धी विवरण ३१

४.१.२१ गर्भवती अवस्थामा शारिरीक सम्पर्क सम्बन्धी विवरण ३१

४.१.२२ गर्भवती अवस्थामा आइरन र क्याल्सीयम सेवन सम्बन्धी विवरण ३२

४.१.२३ मातृशिशु स्याहारमा शैक्षिक अवस्थाको प्रभाव सम्बन्धी विवरण ३३

४.२.१सारांश ३३

४.२.२ अध्ययनको नतिजा (प्राप्ती) ३५

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुझाव

५.१ निष्कर्ष ३८

५.२ सुझावहरु ३८

५.२.१ नीतिगत सुझाव ३९

५.२.२ अभ्यास सम्बन्धी सुझाव ३९

५.२.३ थप अनुसन्धानका लागि सम्भावित सुझावहरु ३९

सन्दर्भसूची

प्रश्नावली

सँक्षिप्त शब्दहरु

MOHP	:	Ministry of Health and Population
CBS	:	Central Bureau of Statistics
PNC	:	Post Natal Care
TBA	:	Traditional Birth Attendant